

КУЙБИДА

Віктор Віталійович,

канд. біол. наук, доц. кафедри
біології та методики навчання,
директор Інституту фізичного
виховання та природознавства
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені Григорія
Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький)

НАРОДНІ БАТРАХОНІМИ: СТАНОВЛЕННЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ, ЕТИМОЛОГО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглянуті етимологічно прозорі народні назви земноводних: проведений аналіз становлення систематичних назв, їх взаємозв'язку з топонімами і антропонімами, класифікація, зроблений етимолого-систематичний аналіз 32 наукових і 94 народних батрахонімів.

В статье рассмотрены этимологически прозрачные народные названия земноводных: осуществлен анализ становления систематических названий, их взаимосвязи с топонимами и антропонимами, классификация, осуществлен этимолого-семантический анализ 32 научных и 94 народных батрахонимов.

The article deals with etymological folk names of amphibia: reviewing the analysis of the systematic names of formation, its correlations with toponyms and antroponyms, classification, etymological semantical analysis of 32 scientific and 94 folk batrachonyms.

Актуальність дослідження. Батрахоніми увібрали і передають від покоління до покоління знання про видовий склад земноводних, особливості будови, живлення, розмноження, екології тощо. Через недостатній науковий аналіз проблеми цей матеріал у навчальному процесі використовують лише епізодично, хоч його актуальність не викликає сумніву. Проте, народні природничі назви є тим містком, що пов'язує не лише нормативну номенклатуру з її витоками, а й сучасних людей з їх предками та історією.

Засновником української батрахологічної номенклатури вважають відомого біолога, лінгвіста, голову математично-природописно-лікарської секції наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка І. Верхратського. У відомій

роботі «Початки уложення...» [1] з 1864 по 1879 рр. він опублікував списки наукових латинських та відомих народних назв земноводних, дав деякі коментарі до їх походження, приділяв велику увагу багатству народних назв тварин, рослин та інших об'єктів природи «Може де-кого не вдовольнило-бъ, що у насъ не разъ такъ много названий на одно, та може-бъ и подумавъ, що руські названья не пригодні для науки. Такъ думати ніякъ не годиться. Поминувши практичну вартість наваний народних, свойськихъ, зъуважмо, що въ кождімъ язиці, а именно въ живуцімъ єсть різноцвітність въ тімъ згляді, суть синоніми. До науки же вибірається найвдатнійшая назва, а прочі яко тривияльні заключається у скабочки. Въ-друге: гараздъ, якъ є зъ чого вибрати, а чимъ більше названий, тимъ багатійший языкъ; тому маючи синоніми, ми зовсімъ не потребуємо падковати, бо, якъ сказано, се намъ у користь, и въ тімъ згляді ми не разъ багатіші, якъ прочі браття Словьяне: Москалі, Ляхи, Чехи, Серби и другі» [1, с. 4].

Велику наукову цінність має «Словник зоологічної номенклатури», створений співробітниками Інституту Української Наукової Мови УАН та виданий як проект у 1927 році. Упорядкували частину II, яка присвячена теріонімам, герпетонімам та батрагонімам М.Шарлемань і К Татарко [9]. Для представників цих двох класів тут подані 212 наукових назв земноводних та плазунів та біля 400 народних назв. Поширення народних батрагонімів Закарпаття успішно вивчав І. Турянин [8]. Чимало народних назв плазунів опубліковані у етимологічному словнику української мови і походження деяких дослідив Блаж. Митрополит Іларіон у етимолого-семантичному словнику української мови.

Народні назви земноводних цікаві не лише тим, що у багатьох випадках дають точне уявлення про зовнішність, поведінку, спосіб життя, голос, місця перебування, використання в народній медицині, живлення цих тварин, а й взаємозв'язки з географічними назвами, антропонімами, міфами, легендами, замовляннями українського народу. Так, чимало географічних назв в Україні пов'язані з батрагонімами [5], наприклад: **Жабина (Жабиха)** – р., п. пр. Оржиці

(бас. Сули). Назва від роду жаба (Rana). Звідси ж **Жабине Око**- р., п. пр. Оржиці (бас. Сули). О.С.Стрижак вказує на відбиття тваринного світу, а також метафоричного означення-характеру якоїсь частини русла, схожого на око. Він порівнює назву з гідронімом **Волове Око**- оз. у с. Циблі на Переяславщині (Київська обл.). Із батраконімами пов'язані назви **Жабник** – р., п. пр. Білої (бас. Зах. Бугу), **Жабниця** – р., п. пр. Кормину (бас. Прип'яті) та гідронім на Вітебщині. Словосполучення дослівно означає: «Жаб'яча річка». У ній, крім вказівки на місцеву фауну, прихована іронія в розумінні: «Річка – тільки жабам жити». Процеси топонімотворення та антропонімотворення мають багато спільного.

З моменту введення на Русі християнства, крім слов'янських автохтонних, або народних імен, були започатковані ще й церковно-християнські особові власні імена, у своїй основі грецького, латинського й старосвйського походження. У конкурентній боротьбі цих двох різновидів імен перемогли церковно-християнські, а народні, традиційні слов'янські залишили свій слід у сучасних прізвищах і прізвиських. Деякі приклади імен та імен-прізвищ із втраченою онімічною семантикою, досліджувала М.О. Демчук [3]. Окремі слов'янські автохтонні власні імена в побуті українців XIV–XVII століття походять від батраконімів: Петро Жаба, Михайло Жабка. У «Реєстрі Війська Запорізького 1649 року» за списками сотень Переяславського полку на 1649 рік як джерела, де вперше систематизовано прізвища серед козаків, записаний Жабокрытский, а в «Указателе к изданиямъ временной комиссії для разбора древнихъ актовъ. Высочайше учрежденной при Кіевскомъ, Подольскомъ и волынском генерал-губернаторе (отъ 1845 по 1877 годъ): Имена личныя» – Жабичь, Жабинскіе, Жабоклицкіе Жабокрицкіе Жабокрицкій та ін.

Метою дослідження є аналіз походження батраконімів, їх взаємозв'язки із антропонімами та топонімами. Запропонована робота може розглядатися як своєрідний народний словник батрахофауни для студентів, вчителів, науковців.

Предметом дослідження став збір народних назв земноводних, їх етимологічний аналіз і класифікація за біологічними характеристиками. Матеріали подаються за такою схемою: група назв із подібною етимологією – українська наукова назва – латинська назва – прізвище автора в дужках – народні назви тварин.

Термін *батраконіми* походить від гр. *βάτραχος* «жаба». Земноводні є малочисельною групою хребетних. Загалом у фауні України налічують 20 видів земноводних [7].

На сьогодні для уточнення виду земноводних використовують генетичні, біохімічні, імунні та інші методики молекулярно-клітинного рівня організації. Хромосоми, білки, імунокомпетентні клітини у кожного таксону мають «своє обличчя» за яким уточнюється або змінюється традиційне положення особини у систематиці. Проте, на основі клітинно-молекулярного рівня організації живої матерії ще не виникали нові назви земноводних. Принципи номінації залишаються на основі мотивації за анатомо-морфологічними особливостями будови.

1. За особливостями будови тіла. **Жаба** *Rana L.*, **головачь, головінка, голованька** [1] – народні назви походять від *головач* «людина або тварина з надмірно великою головою». Земноводні не мають грудної клітки, тому всмоктування повітря під час вдиху здійснюється за рахунок опускання дна ротової порожнини. Чим більший насос, в даному випадку – голова для всмоктування повітря, тим краще здійснюється нагнітання повітря. Тому у земноводних широкий плоский череп і великий рот. Великий розмір голови відносно тулуба зумовив аналогічну мотивацію у ентомонімах – *головач, головчак* [4] на позначення метеликів **Товстоголовок** *Hesperia Fabricius*, іхтіонімах – *головань, головач, головник* [4] на позначення **Головня**, або **Яльця широколобого** *Leuciscus cephalus L.*, **головачь** [2]; **баба голова, бабець головач** [4] на позначення **Бабця-головача** *Cottus gobio L.*, **голован** [4] на позначення **В'язя**, або **Яльця** *Leuciscus idus L.*; **головешка, головач** (м. Переяслав-Хмельницький) на позначення **Головешки** *Perccottus glehni*

Dybowski – риби, яка з'явилася у болотистих ріках району в останнє десятиріччя; *головай* [4] на позначення **Місяць-риби** *Mola mola* L.; *головань*, *головатиця*, *головиця* [4] на позначення самки Дунайського лосося *Salmo huscho* L., батраконімах – *пуголовач*, *пуголовиця*, *пуголовка* [1]; *головастик* [2]; *головай*, *наголовач* [4]; *пуголовиця*, *пуголовач*, *пуголовиця*, *пуголовка*, *пуголок* [4] на позначення личинки або пуголовка жаб, теріонімах – *головань* [2] на позначення головатого виродка у **Тюленів** *Phoca* L. та значної кількості фітонімів.

2. За особливостями забарвлення. **Жаба ставкова** *Rana lessonae* *Camerano*, *рябчик* [8] – народна назва зумовлена елементами ряботиння в зафарбуванні верхньої частини тіла жаби. На яскраво-зеленому чи сіро-зеленому фоні у жаби є добре помітні темні плями, а вздовж спини часто проходить світла повздовжня смужка.

У процесі виникнення систематичних назв земноводних значної ваги надають функціональним і фізіологічним характеристикам. У цій тематичній групі мотивація назв пов'язана з характером переміщення, та звуками, які утворює тварина.

1. З характером переміщення. **Жаба** *Rana* L., *скока*, *скакуца*, *скікавка*, *скакавка*, *скока*, *скічка*, *скакелюха* [1]; *скакуша*, *скакушка*, *скакуха* [2]; *скакавиця* [9] – народні назви походять від дієслова *скакати* «стрибати, пересуватися скіком». Задні кінцівки зелених та бурих жаб довші за передні, тому вони не ходять, як ропухи, а стрибають. Здатність до стрибання у жаб та горобців досить своєрідно трактується у християнській легенді. За нею, після потопу Ной випустив із ковчега усіх земних створінь, але жабі та горобцю він забув розв'язати ноги. Відтоді вони лише стрибають. Аналогічна мотивація у народного батраконіма *скакалушка* [1] на позначення **Квакші** звичайної *Hyla arborea* L.

2. Зі звуками, які утворює тварина. **Кумка червоночерева** *Bombina bombina* L., *кумикъ*, *кумка*, *кунька* [1]; *кумак*, *кумик*, *кумкавка*, *кунька* [4]; *кумкало* [9] – народні назви походять від вигуку «кум-кум», що відтворює крик

жаби. Народні батрахо́німи *пунь, пунька, пунькало* [1] є також звуконаслідувальними утвореннями, які відбивають кумкання чи пумкання цих жаб; пор. *пумкати* «кумкати».

Деякі батрахо́німи мотивовані *екологією популяцій, назвою біотопу мешкання.*

Кумка червоночерева *Bombina bombina* L., *джерело, джерло, жерело* [4]; *криничка* (с. Мала Бурімка, Чернобаївського р-ну Черкаської обл); *джерелянка, джирилянка, жерлянка, криниця, криничанка, криничка* [9] – народні назви мотивовані тим, що у весняно-літній період кумки живуть у різноманітних водоймах в т.ч. і в криничках, або у струмочках джуральцях, які витікають із джерел. Батрахо́німи *колотувка, колотуха* [8] на позначення **Кумки жовточереві** *Bombina variegata* L. очевидно походять від одного із значень дієслова *колотити* „каламутити”. Будучи поміченою у струмочку чи джерелі, жаба намагається замаскуватися на дні. При цьому чиста вода колотиться і утворюється хмарка каламуті.

Науковці-батрахо́логи і аматори-природолюбви давали земноводним систематичні назви на ґрунті мотивації за *етологічними особливостями та їх поведінкою.*

Квакша звичайна *Hyla arborea* L., *дощівка* [1] – народна назва зумовлена народною прикметою, яка пов’язана з поведінкою квакш. Перед дощем квакші спускаються з верхніх ярусів дерев донизу щоб полювати на комарів, мошок та інших комах у які при підвищеній вологості літають низько над землею. Квакшам, які з’являлися разом з дощем приписували надприродні властивості, їх називали *панями* [1] і проявляли особливе ставлення «її цілюють на опарі» [1, с. 22]. Відомий дослідник народних назв І. Верхратський записав «Зелену жабу, «що зь дожджемь летить», гладять, хто має опарі, шуткуючи називають її «*Московська зозуля*»» [1, с. 22].

У наукових і народних батраконімах відображені окремі сторони людської діяльності. Систематичні назви земноводних виникали за асоціативним взаємозв'язком із антропогенним чинником.

1. За асоціативним зв'язком із різними предметами, людьми та їх діяльністю. **Кумка**, або **Джерелянка червоночерева** *Bombina bombina* L., **холодушка** [с. Мала Бурімка, Чернобаївського р-ну Черкаської обл.] – народна назва походить від дієслова *холодити*. В давнину для запобігання скисання молока, яке брали з собою у поле землероби та косарі, у глечики вкидали кумку. Вважали, що жаба холодить молоко, ніби погріб чи холодильник, і тому воно не кисне. Насправді у виділеннях шкіри жаби є речовини із властивостями антибіотиків, які у молоці вбивають молочнокислі бактерії і перешкоджають його скисанню. Аналогічне пояснення батраконіма **малошниця** [4] на позначення джерелянок дає В. Даль [2].

2. За асоціативним зв'язком з міфами, легендами, повір'ями та символічним значенням. **Саламандра плямиста** *Salamandra salamandra* L., **сисакъ**, **молокосисъ** [1]; **молокосос** [9] – народні назви виникли на основі легенд та повір'їв про те, що саламандра причіпляється до вимені корови, яка пасеться і ссе молоко. У давнину вірили, що саламандра проходить непошкодженою через полум'я. Тому в різних міфологіях ця тварина стала духом вогню, яка вогнем живе і полум'я гасить, звідси й назва **вогняна ящірка** [8]. Саламандра мала такі назви як **ящуръ**, **слыный ящур** [1]; **ящур** [8]; **ещур**, **ящур жовтосорокатий** [9]. Слід зазначити, що термін **ящер** використовували не лише для саламандр, а й для називання інших земноводних та плазунів. За народними уявленнями ящур може викликати хворобу у людей «ящуръ – кажуть – хотьби бувъ на кусні покраяний, оживає въ середині у чоловіка и справляє великі болі и корчі» [1, с. 17]. Батраконім **роня** [1] на позначення саламандр пов'язаний з **ронити**, **роняти** «губити, випускати, кидати»; «пускати у воду» і, очевидно, зумовлений тим, що незадовго до народження личинок самки саламандр збираються по берегах річок, струмків, калюж злегка занурюються у воду і випускають із клоаки чи роняють туди пуголовків у

яйцевих оболонках. У момент випускання оболонки яєць розриваються і личинки залишаються у воді. Варто звернути увагу на історію із скелетом викопної гігантської саламандри та подіями всесвітнього потопу. Як написав Є.М. Писанець у книзі «Знакомьтесь: амфибии и рептилии» в 1728 р. західноєвропейський дослідник В.Шейхцер, знайшовши рештки метрової саламандри, вирішив, що це залишки людини, яка загинула під час всесвітнього потопу. Він дав амфібії латинську назву *Homo tristis diluvii testis*, що в перекладі означає «грішна людина – свідок потопу» [7, с. 10–11]. У етимологічному словнику української мови назви **дожджанка**, **дождженка** [4] пов'язують із народним уявленням про зв'язок саламандри з дощем. Варто зазначити, що зазначене народне уявлення співпадає з науковим поясненням поведінки земноводного. Значну частину газообміну саламандра здійснює через шкіру, яка має бути вологою. Перед дощем вологість повітря піднімається і в тоді саламандра виходить на поверхню не лише вночі, а й вдень, за що й отримала іншу народну назву **дощова ящірка** [6].

Висновки

- 1 Засновником української батрахологічної номенклатури є відомий біолог, лінгвіст, голова математично-природописно-лікарської секції наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка І. Верхратський. Становлення батрахологічної термінології відбувалося у роботах М. Шарлеманя, І. Турянина, Є. Писанця та ін.
- 2 Всі, розглянуті нами, етимологічно-прозорі народні назви земноводних за особливостями мотивації поділені на п'ять груп. За чисельністю розглянутих видів (32) та кількістю народних батрахонімів (94) групи репрезентовані таким чином (кількість видів / кількість народних назв): а) за анатомо-морфологічними особливостями (9/20); б) за функціональними та фізіологічними властивостями (5/15); в) за екологією популяцій та особливостями біотопів мешкання (7/17); г) за етологічними особливостями та характером поведінки (3/6); д) за взаємозв'язок із антропогенним чинником (8/36).

- 3 В основі народного батрахологічного називництва домінують мотиви пов'язані асоціативним зв'язком із міфами, легендами, повір'ями та символічним значенням земноводних (29 народних назв). Образ жаби широко представлений у міфах, легендах, повір'ях, казках, народній обрядовості та символіці. Жаба в міфології є потойбічною, підземною істотою, господинею нижнього світу. У християнстві вона водночас і символ воскресіння, і бридкий аспект гріха, еретика, невиситимої насолоди, жадібності. В українському фольклорі зустрічається чимало легенд, де жаба задушила свого сина-скупердя, призвела до появи бороди в жінки, вп'ялася чоловікові в щоку, і ніхто не зміг її відірвати. Народні повір'я посилюють негативне ставлення до образу цих тварин: «Перелізе дорогу жаба – зле», «Коли жаби лізуть через дорогу чи поріг у хаті і кумкають, – на вмируще». Хоч самих тварин народні традиції кривдити забороняли: «Не показуй на жабу пальцем, бо спина заболить». Такі погляди склали основу народної зоології, екологічної свідомості та культури українців і на їх основі виникло найбільше народних фольклорних назв на позначення земноводних.
- 4 До другої групи можна віднести батрахеоніми, які зумовлені: екологією популяцій та особливостями біотопів мешкання земноводних (17); звуками, які утворює тварина (13); особливостями забарвлення (11).
- 5 Третя група включає батрахеоніми, зумовлені: особливостями будови тіла (9); асоціативним зв'язком із різними предметами, людьми та їх діяльністю (7); етологічними особливостями та характером поведінки (6); характером переміщення тварини (2).

Список використаної літератури

1. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї и замітка о волоськімь-павуку / І. Верхратський. – Львів : Въ печатні М. Ф. Поремби, 1864–1879. – Т. 1–4.
2. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Госиздат иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 1–4.
3. *Демчук М. О.* Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М. О. Демчук. – К. : Наук. думка, 1988. – 172 с.
4. *Етимологічний словник української мови : в 7 т. / уклад. : Р. В. Болдирев [та ін.] ; ред. кол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.].* – К. : Наук. думка, 1982–2007. – Т. 1–5.
5. *Куйбіда В. В.* Екологія і географічні назви : [монографія] / В. В. Куйбіда. – Фастів : Поліфаст, 2002. – 176 с.
6. *Митрополит Іларіон.* Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон [за ред. Ю. Мулика-Луцика]. – Вінніпег : Волинь, 1979–1994. – Т. 1–4.
7. *Писанець Є.* Земноводні України : (посіб. для визначення амфібій України та суміж. країн) / Є. Писанець. – К. : Вид-во Раєвського, 2007. – 192 с.
8. *Турянин І.* Народні назви тварин / І. Турянин // Зелені Карпати. – 1996. – №1–2. – С. 64–68.
9. *Шарлемань М.* Словник зоологічної номенклатури. Ч. 2 : Назви хребетних тварин. Mammalia – Reptilia – Amphibia – Pisces / М. Шарлемань, К. Татарко. – Факсимільне перевид., 1927–1928. – К. : Наук. думка, 2005. – 67 с.